

Mucumi Imaiová

Jazyk a myšlení

KAROLINUM

LINGVISTIKA

Jazyk a myšlení

Mucumi Imaiová

Recenzovaly:

prof. Dr. Zdenka Švarcová

doc. PhDr. Iva Nebeská, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2017

www.cupress.cuni.cz

Redakce Petra Bílková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba Nakladatelství Karolinum

První vydání

KOTOBA TO SHIKOU by Mutsumi Imai

Copyright © 2010 by Mutsumi Imai. First published in Japanese in 2010

by Iwanami Shoten, Publishers, Tokyo. This Czech edition published in 2017

by Karolinum Press, Prague, by arrangement with the Author.

All rights reserved.

© Univerzita Karlova, 2017

Text © Mutsumi Imai, 2017

Translation © Petra Kanasugi, 2017

Photography and illustrations © Mutsumi Imai, 2017

Epilogue © Iva Nebeská, 2017

ISBN 978-80-246-3675-7

ISBN 978-80-246-3694-8 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

PŘEDMLUVA	7
1. PLURALITA ZPŮSOBŮ SEGMENTACE SVĚTA JAZYKEM	15
1.1 Názvy barev	15
1.2 Názvy věcí	19
1.3 Vyjádření lidského pohybu	27
1.4 Přemístování věcí	30
1.5 Vyjádření pozice věcí	32
1.6 Napevno nebo volně	36
1.7 Názvy čísel	37
2. CO JAZYK, TO ZPŮSOB CHÁPÁNÍ SVĚTA?	41
2.1 Jazykový determinismus neboli whorfova hypotéza	42
2.2 Dokážu rozeznat barvu, když neznám její jméno?	43
2.3 Předměty a substance	45
2.4 Klasifikátory a chápání předmětů	50
2.5 Gramatický rod a příslušnost k biologickému pohlaví	53
2.6 Tomu, kdo umí používat slova <i>pravá</i> a <i>levá</i> , se svět zrcadlově obrací	56
2.7 Chápání času	60
2.8 Whorfova hypotéza	62
3. HLEDÁNÍ JAZYKOVÝCH UNIVERZÁLIÍ	63
3.1 Univerzalita jazyka	63
3.2 Univerzální tendence v pojmenovávání věcí	64
3.3 Univerzální rysy ve způsobu pojmenovávání barev	68
3.4 Univerzální rysy ve způsobu pojmenovávání pohybu	69
3.5 Je víc toho společného, nebo toho odlišného?	71

4. JAK SE VYVÍJÍ MYŠLENÍ DĚTÍ – KDYŽ SI OSVOJUJÍ JAZYK	75
4.1 Kategorie vytvořené jazykem	75
4.2 Co se změní, když se dítě učí názvy věcí	79
4.3 Chápání počtu	84
4.4 Jazyk mění pohled na vztahy mezi věcmi	89
4.5 Jak jazyk ovlivňuje chápání	95
5. JAK JAZYK OVLIVŇUJE CHÁPÁNÍ	103
5.1 Slova mění paměť	103
5.2 Slova mění způsob vidění událostí	105
5.3 Slova a chápání barev	107
5.4 Je možné chápání bez zprostředkování jazykem?	111
ZÁVĚR: JAZYK A MYŠLENÍ – K POCHOPENÍ JEJICH VZTAHU	113
DOSLOV	123
DOSLOV K ČESKÉMU PŘEKLADU	125
POZNÁMKA PŘEKLADATELKY	133
LITERATURA	135
BAREVNÁ PŘÍLOHA	139

PŘEDMLUVA

SVĚT VIDĚNÝ PROSTŘEDNICTVÍM JAZYKA: JAZYK A MYŠLENÍ

SLOVA JAKO VODA, ZELENÁ, VLEVO

Jazyk je naším oknem do světa. V každodenním životě, aniž si to nějak zvlášť uvědomujeme, o světě přemýšlíme a díváme se na něj optikou našeho jazyka. Přitom nás až na výjimky ani nenapadne, abychom hlouběji uvažovali nad tím, jaké má jazyk v našem běžném životě místo nebo jak by svět vypadal, kdybychom se na něj nedívali prizmatem jazyka. Jakou tedy vlastně hraje jazyk roli v našem vidění a chápání světa?

Každý z nás ví, co je například *voda*. Chápou děti, které ještě neznají slovo *voda*, vodu jiným způsobem než my, dospělí? Jak je to s barvami jako třeba *zelená*? Chápou děti, které ještě neznají slovo *zelená*, zelenou barvu jinak než dospělí? Liší se chápání vzájemné polohy různých věcí u dětí, které ještě neznají slovo *vlevo*, a u dospělých?

Tyto otázky je možné formulovat i takto: Jakým způsobem podá informaci, kterou my běžně vyjádříme větou: *Vždyť jsem říkal, že klíče jsou nalevo od televize*, člověk, v jehož jazyce absentuje slovo *vlevo* – a takové jazyky, jak uvidíme, skutečně existují. Liší se od toho našeho i způsob, jak lidé hovořící takovým jazykem chápou vzájemné prostorové vztahy předmětů, jak se orientují na cestě k cíli, nebo jak hledají předměty v prostoru? Chápou lidé, kteří hovoří jazykem, v němž chybí slovo *zelená*, barvu, které my říkáme *zelená*, jiným způsobem než my?

Náš rodný jazyk je v našem běžném životě tak hluboce zakořeněn, že je pro nás obtížné si jen představit, že existují jazyky, kterým slova odpovídající našim slovům *zelená* a *vlevo* chybí. Ve skutečnosti ale na světě existuje takových jazyků mnoho.

Podle *Velkého slovníku jazykovědy* (Gengogaku daidžiten, 1993, nakl. Sanseidō) existuje více než 8000 různých jazyků. (Zde je třeba upozornit, že toto číslo může významně kolísat v závislosti na uplatněných kritériích, podle kterých může být stejná jazyková varieta považována buď za nářečí jednoho jazyka, anebo za samostatný jazyk.) Dosavadní výzkumy přitom ukazují, že užití jazyka, přesněji řečeno způsoby, jak různé jazyky segmentují svět, jsou velice rozmanité a jazyk od jazyka se nepředstavitelně liší. Tomu, do jaké míry se liší, se budeme podrobněji věnovat v první kapitole, ale ještě před tím si povíme něco bližšího o tom, jak jazyk segmentuje realitu.

JAZYK SEGMENTUJE SVĚT

Jazyk rozděluje svět do kategorií. (V jazykovědě se používají i jiné termíny, ale zde budeme používat obecně srozumitelný termín *kategorie*; pracovně definujeme *kategorii* jako skupinu věcí stejného druhu, přičemž otázka, co je to *stejný druh*, je velmi komplikovaná a my se k ní budeme v průběhu celé publikace opakovaně vracet.) Výjimkou jsou vlastní jména, která neodkazují ke kategoriím, ale pojmenovávají konkrétní jedince nebo věci.

Zde si dovolíme malou odbočku. Zkusme se zamyslet nad tím, jaké by to bylo, kdyby všechna slova byla vlastními jmény. Slova jako *kočka* nebo *králík* by zmizela a zbyla by jen slova odkazující k jednomu určitému jedinci jako *Micka*, *Mourek*, *Tlapka* a *Pepík*. Neboli i *králíka Tlapku* i *kočku Micku* bychom chápali stejně a nenašli bychom mezi nimi jiný rozdíl než odlišnost dvou konkrétních jedinců. Když si člověk takový stav představí, pochopí, jak důležitá jsou slova označující *kategorie* neboli slova jako *kočka* a *králík*.

Slova jako *kočka*, *králík*, *jablko* označují *kategorii* – skupinu věcí stejného druhu. Jakou výhodu mají tato slova oproti vlastním jménům? Na rozdíl od vlastních jmen, která rozlišují konkrétního jedince na základě jeho nesčetných vlastností – například tento jedinec má spíš kratší ocas, na těle má barevné skvrny, je tlustý, jedno ucho má ohnuté dolů atd. – jsou slova označující *kategorie* schopna spojovat nekonečné množství jedinců do smysluplného seskupení pouze s ohledem na společné vlastnosti *stejných věcí*, a třídit tak realitu do kategorií.

Obecně máme tendenci představovat si pod slovem *kategorie* především *kategorie věcí*. Nicméně *kategorie* rozlišované jazykem se zdaleka neomezují pouze na věci. Existuje například nekonečné spektrum pohybů a činností, které člověk vykonává. Ty jsou na základě daných významových kritérií seskupovány do *jít*, *běžet*, *letět*, *přenášet*, *držet*, *položít*, *vložit* apod., tak vytvářejí *kategorii*, které dáváme společné pojmenování *slovesa* – čili nekonečnou škálu úkonů prováděných v nejrůznějších podmínkách prostřednictvím sloves *kategorizujeme* a dáváme jim řád.

Nyní se zkusme podrobněji zamyslet nad tím, jak slova vyjadřují prostorové vztahy mezi předměty. I zde zjistíme, že jazyk nekonečné množství variací prostorových vztahů a konstelací třídí do kategorií a dává jim řád.

Podívejme se na výrazy jako *věc A je před, za, vedle, vlevo od, vpravo od, nad, pod, ve věci B*. Věci A a věci B může být cokoli, například lidé, zvířata, nábytek, nástroje apod. Místo, kde se obě věci vyskytují, je také zcela libovolné. Na užití výše uvedených výrazů nemá zásadní vliv ani vzájemná vzdálenost daných věcí. Jazyk tak nekonečné množství v třírozměrném prostoru existujících konstelací dvou předmětů rozděluje do velmi malého počtu kategorií prostorových vztahů a systematizuje je.

SVĚT, KTERÝ VIDÍME

Na tomto místě nás napadá zdánlivě jednoduchá otázka. Je svět, který *vidíme*, světem, jak jej rozčleňuje jazyk? Nebo je svět segmentovaný jazykem něco jiného než to, co my *vidíme*? Když se nad těmito otázkami zkusíme zamyslet, uvědomíme si, o jak spletitý a složitý problém jde.

Na světě existuje velmi mnoho jazyků, které se v tom, jak segmentují svět, vzájemně výrazně liší. Pokud svět *vidíme* prizmatem jazyka neboli tak, jak nám jej jazyk segmentuje, pak by způsob vidění světa a myšlení lidí, kteří mluví různými jazyky, měl být velmi (nebo možná zcela) odlišný.

CO JE TO MYŠLENÍ?

Zmínili jsme slovo *myšlení*, které je vedle slova *poznávání* jedním z klíčových slov celé publikace, takže je jistě namístě nejprve si vyjasnit, v jakém smyslu zde termíny *myšlení* a *poznávání* používáme. Obě tato slova patří pravděpodobně k nejčastěji užívaným termínům v rámci vědních disciplín zaměřených na objasnění fungování lidské mysli, jako je psychologie, kognitivní věda, výzkum mozku apod. I přes to, že jsou tak frekventovaná, neexistuje snad termín, jehož interpretace by se člověk od člověka více lišila.

Většina čtenářů si pod slovem *myšlení* nejspíš představí podrobné promýšlení či pečlivé zvažování nebo možná něco jako uvažování. Nicméně v psychologii je slovo *myšlení* používáno v mnohem širším významu. V psychologii *myšlení* odkazuje k veškeré kognitivní aktivitě, která se odehrává v lidské mysli (neboli v mozku). Rozhodování se před prodejním automatem, zda si koupím nápoj firmy A či B, je v tomto smyslu zcela plnohodnotným myšlením. V psychologii se tak pod tento termín zahrnují nejen vědomé kognitivní procesy, ale také nevědomé kognitivní akty, jako je vnímání věcí nebo dějů, které člověka obklopují, chápání vnímaného, zapamatování si pochopeného apod. Z tohoto pohledu i děti, které ještě nezačaly mluvit, nebo zvířata, která neovládají jazyk, plnohodnotně *myslí*.

CO JE TO POZNÁVÁNÍ?

Slovo *poznávání* zní možná odborněji než *myšlení*. Pokud ale přeložíme japonské sloveso označující poznávací aktivitu (*ninči suru*) do angličtiny, dostaneme podle kontextu slovesa *know*, *realize*, *recognize*, *perceive*, *construe*, *appreciate*.¹ Na první pohled se tedy zdá, že se od *myšlení* liší, ale v kontextu každodenních automatizovaných aktivit – v řetězci procesů, kdy něco vidíme, slyšíme nebo se něčeho dotýkáme, zapamatujeme si to a vybavíme, jsou definovány víceméně stejně.

Představme si například situaci, kdy hledáte svůj hrníček, abyste si mohli udělat kávu. Když otevřete skříňku, vidíte v polici různé nádoby, mezi nimi i několik hrnků. Jedním z nich je váš oblíbený hrnek, ten si vyhledáte a vezmete. V tomto případě se dá říct, že víte, co je hrnek, a také víte, který hrnek je váš oblíbený. Tyto informace máte uložené v paměti.

Viděno jinou optikou, nádoby, které je narovnané v lince, vidíte a zároveň chápete, že některé předměty jsou hrníčky, jiné talíře, jiné misky neboli mezi nádobím, které vidíte ve skříni, poznáváte hrníčky, talíře a misky. A navíc hrníček, který hledáte, zároveň poznáváte coby hrníček patřící mezi ostatní hrníčky (ne mezi talíře) a zároveň jej od nich odlišujete a poznáváte jako svůj oblíbený hrníček, jiný než ty ostatní.

Když se díváte do výlohy obchodu, předměty, které vidíte poprvé v životě, na základě jejich tvaru poznáváte jako *kabelku*, *klobouk* apod. I když tyto konkrétní předměty nemáte uložené v paměti, na základě tvaru věcí, které v paměti máte, jste schopni rozlišit poprvé viděné věci coby *kabelku*, *klobouk*, *hrneček*, *talíř* atd. – neboli *vidět* v běžném životě vlastně znamená *chápat* nebo *poznat*, *co daná věc je*.

Přičemž za spojení slov *daná věc* ve výše uvedeném *chápat*, *co daná věc je*, přitom vůbec nemusíme dosazovat pouze fyzické předměty. Chápeme také například, že některý talíř je červený, některá miska žlutá, že *můj oblíbený hrníček* je zelený apod. Navíc chápeme, že hrníčky a talíře jsou v prostřední polici skříně, že hrníčky jsou nalevo od talířů a že *můj oblíbený hrníček* je v řadě hrníčků nejvíc vlevo. Všechno toto *chápaní* je vlastně *poznávání*.

Rozsah poznávání navíc není samozřejmě omezen pouze na viděné. Chápaní toho, jaký zvuk jsme slyšeli, čeho se dotýkáme, je také poznáváním. Poznávání není omezeno pouze na procesy smyslového vnímání. Chápeme také, že něco je správné a něco je nesprávné, proto můžeme v tomto smyslu vynášet morální soudy. Když dojdeme v uvažování takto daleko, pak nám poznávání a myšlení začne do velké míry splývat. Může se zdát, že *poznávání* je nejspíš v *myšlení* obsaženo. Ale hranice *poznávání* a *myšlení* bohužel nejsou tak ostré. V této publikaci budou oba termíny používány často, ale čtenář by měl chápat, že jejich rozlišení není zcela jasně dané.

1 Když tato přeložíme do češtiny, dostaneme slova jako *znát*, *vědět*, *uvědomovat si*, *vnímat*, *vykládat si* a *pochopit*.

PŘÍSTUP PSYCHOLOGIE

Výše jsme si řekli, že *poznat* znamená *chápat*, že *daná věc je...* Doposud jsme přitom za tři tečky dosazovali slova. Když něco vidíme, zároveň chápeme, že *daná věc je...* Vraťme se nyní k původní otázce – Je svět, který *vidíme*, světem, jak jej jazyk segmentuje? Nebo je svět, který je segmentován jazykem, něco jiného než to, co my *vidíme*? Je to, co doplníme za tři tečky, slovo samo o sobě? Chápeme viděné (ve smyslu optické informace dopadající na sítnici), aniž bychom používali jazyk? A je způsob chápání zvířat a dětí, které neznají jazyk, a způsob chápání dospělých lidí stejný?

Existují různé publikace, které představují, jak se liší segmentace světa v různých jazycích od segmentace, kterou na základě našeho mateřského jazyka považujeme za samozřejmou. Řada publikací si vnímavě všímá rozdílů mezi jazyky a interpretuje je v kontextu kulturních a postojových rozdílů mezi národy, které těmito jazyky hovoří (dále mluvčí). V knize *Japonský jazyk* (Kindaiči, 1988) jsou jako příklad kulturně významných slov uvedena *amaeru* (využívat něčí přízně), *kenage* (odhodlání), *izagijoi* (pozitivní), která coby příklady specifické slovní zásoby pojednává i psychiatr a psychoanalytik Takeo Doi a filolog Jasuši Haga. I jazykovědci jako Benjamin Lee Whorf, o kterém se podrobněji zmíníme ve druhé kapitole, nebo George Lakoff tvrdí, že způsob segmentace světa konkrétním jazykem je odrazem myšlenkových procesů, které nevědomě ovlivňují mluvčí daného jazyka. A navíc, že segmentace světa v podání jednoho jazyka je do jiného jazyka *nepřeložitelná*.

Jeich argumenty obsahují řadu zajímavých postřehů, ale tvrzení, že rozdíly mezi jazyky odrážejí rozdíly v myšlení, že rozdíly v jazyce znamenají rozdíly v myšlení, není podloženo výsledky vědeckých experimentů. A navíc to, čemu říkají *rozdíly v myšlení*, je v jejich podání naprosto vágní.

O vztah jazyka a myšlení se až do současnosti zajímali především kulturní antropologové a jazykovědci, jejichž hlavním zájmem bylo zjistit, zda se myšlení mluvčích různých jazyků liší. V poslední době si však získává pozornost nový pohled na tuto otázku přinášený kognitivní a vývojovou psychologií.

Například z pohledu vývoje intelektuálních schopností u dětí se můžeme ptát, jak změni učení se jazyku ty znalosti, které dítě má, nebo jak ovlivňuje osvojování si jazyka myšlenkové procesy dítěte. Již zmíněným příkladem je, jak miminko, které si ještě neosvojilo jazyk, chápe věci, které vidí. Chápe je jinak než my dospělí, kteří máme jazyk k dispozici? Jakým způsobem změni chápání a vidění světa takového dítěte nově nabytý jazyk?

Z pohledu kognitivní psychologie je možné se ptát například takto: Japonci říkají *barvě*, která na semaforu znamená *volno*, *modrá*, Američané² nazývají stejnou barvu *zelená*. Vidí opravdu Japonci barvu na semaforu jako modrou a Ame-

2 Stejně jako Češi.

ričani jako zelenou? Neboli chápou Japonci a Američané barvu semaforu každý jako odlišnou barvu?

CO CHCE AUTORKA TOUTO PUBLIKACÍ ŘÍCT?

Tato kniha z pohledu vědeckého poznání na základě dat z různých experimentů reviduje dosavadní odpovědi na otázku, zda se mluvčí různých jazyků dívají na svět různými způsoby. Využívá poznatky z vývojové psychologie, kognitivní vědy a vědy o mozku, vysvětlující, jak osvojení si jazyka mění znalosti a způsoby myšlení u dětí a jaký vliv má existence jazyka nebo způsoby jeho užití na percepci, paměť, myšlenkové pochody a úsudky nás dospělých. A nabízí nový pohled na to, čím vlastně pro člověka jazyk je.

Nyní si krátce představíme strukturu publikace. V první kapitole se seznámíme se způsobem, jakým jazyk segmentuje svět kolem nás, a na příkladech z různých jazyků zdůrazníme pestrost této segmentace. Druhá kapitola je věnována otázce, zda poznávání (kognice) mluvčích různých jazyků přímo odráží segmentaci světa v těchto jazycích, jak a do jaké míry se liší poznávací a myšlenkové procesy mluvčích různých jazyků. Ve třetí kapitole se naopak zmíníme, jaké univerzální principy v jazycích existují. Ve čtvrté kapitole se opět na pozadí výsledků různých experimentů zaměříme na vztah jazyka a psychického vývoje dětí. V páté kapitole si povíme, jak hluboký vztah spojuje jazyk a naše každodenní myšlení, a zamyslíme se nad tím, zda je myšlení bez jazyka vůbec možné. V poslední kapitole si znovu položíme otázku, zda si mluvčí různých jazyků mohou porozumět, a to jednak v kontextu učení se cizím jazykům a jednak v kontextu bilingvního myšlení.

Jak již bylo zmíněno, existuje mnoho publikací věnovaných vztahu jazyka a myšlení. Většina z nich se však soustředí na analýzu jazyka a kultury a otázku, zda rozdíly v jazyce přinášejí rozdíly v myšlení, a pojednává je z pohledu ano × ne, černá × bílá.

Z výzkumu vývoje dětské psychiky přitom víme, že jazyk má obrovský vliv na formování dětského myšlení. Také víme, že jazyk významným způsobem odlišuje člověka jako biologický druh od ostatních zvířat. Přičemž zde nejde pouze o schopnost abstraktního myšlení, které je doménou filozofie nebo matematiky. Velmi se liší také způsob zapamatování si viděných věcí, způsob hledání věcí v prostoru, způsob zapamatování si prostorových konstelací apod.

Tato publikace obrací pozornost na naše běžné každodenní aktivity – na situace, kdy něco vidíme, slyšíme, chápeme, zapamatováváme si, doplňujeme informace, které chybí (například čtením mezi řádky) apod. –, a snaží se tak přinést originální pohled na to, jaké má jazyk místo v běžném lidském myšlení. Chce tak nabídnout nový přístup a nový rámec pro řešení problému, který lidstvo dlouhodobě zajímá – problém vztahu jazyka a myšlení.

V této knize se často objevuje podstatné jméno *slovo*, které je zde používáno dvěma způsoby, v konkrétním významu odpovídajícím anglickému slovu *word* (slovo) a v abstraktnějším významu odpovídajícím anglickému *language* (jazyk). Časté je také užití slova *jazyk*, které se většinou objevuje ve významu anglického *language*, ale okrajově i ve významu anglického *word*. I přes upřímnou snahu užití termínů rozlišovat a používat *slovo* pro význam *word* a *jazyk* pro význam *language*, v některých případech odkazuje jediné slovo k oběma významům, a rozlišení tak není zcela důsledné. Prosím proto čtenáře o laskavé pochopení.

KAPITOLA 1

PLURALITA ZPŮSOBŮ SEGMENTACE SVĚTA JAZYKEM

Již v úvodu jsme se zmínili o tom, jak jazyk segmentuje náš svět – dělí ho do kategorií a dává mu řád. Konkrétní způsoby, jak toto jednotlivé jazyky dělají, jsou tak různorodé, že je často obtížné si je i jen představit. Každý, kdo někdy něco překládal z cizího jazyka nebo do něj, určitě nejednou zažil situaci, kdy bylo extrémně obtížné najít v cizím jazyce slovo, které by přesně odpovídalo původnímu slovu v mateřštině, nebo naopak přijít s ekvivalentem z mateřského jazyka přesně vystihujícím význam původního slova v cizím jazyce.

Je zajímavé zamyslet se nad tím, z jaké perspektivy různé jazyky svět kategorizují, tím spíše pokud se neomezíme jen na jazyky, na které jsme zvyklí, jako je angličtina, němčina, francouzština, čínština nebo korejština, ale zahrneme i ty, o jejichž existenci jsme doposud ani pořádně nevěděli. Na malou ukázkou dokládající, jak jsou způsoby, jimiž jazyky kategorizují svět, různorodé, se proto podíváme ještě před tím, než se zaměříme na vztah jazyka a myšlení.

1.1 NÁZVY BAREV

ZÁKLADNÍ BAREVNÉ POJMY

Nejprve se podívejme na názvy barev. Kolik má vlastně japonština slov označujících názvy barev? Abychom mohli názvy barev spočítat, musíme nejprve rozhodnout, které budeme zahrnovat mezi *základní pojmy*. V japonštině existuje nepřehledné množství názvů barev, které se liší formou i původem. Jedním z důvodů, proč je obtížné je spočítat, je fakt, že mnohé z běžně používaných

názvů barev jsou přejaty z cizích jazyků, takže je třeba rozhodnout, zda je vůbec možné brát například *růžovou* (*pinku*), *oranžovou* (*ōrendži*), *slonovou kost* (*aivori*), *běžovou* (*bēdžu*) apod. jako základní japonské pojmy. Nejprve je nutné stanovit si definici základních pojmů s významem barev.

Základní pojmy by měly být formálně tvořeny dále nedělitelnou plnovýznamovou jednotkou, ne slovem složeným jako *modro-zelená* (*aomidori*) nebo *žluto-zelená* (*kimidori*). Základní pojmy vyjadřující názvy barev by dále měly být svébytné a nezávislé, neměly by primárně označovat nějakou věc, jak je tomu v japonštině například u azurové barvy (*mizuiro* – barva vody) nebo u světle modré barvy (*sorairo* – barva oblohy). Také by mělo jít o pojmy, které při pohledu na vzorek dané barvy budou automatickou odpovědí, která napadne většinu rodilých mluvčích jako odpověď na otázku: *Co je toto za barvu?*

Nejdůležitějším požadavkem ovšem je, aby daný pojem stál s ostatními základními pojmy ve vzájemném kontrastu a neoznačoval jen specifický odstín obsažený v některém z jiných základních pojmů. Slova jako *růžová* (*pinku*) a *oranžová* (*ōrendži*) jsou sice cizího původu, název barvy *oranžová* (*ōrendži*) ještě navíc označuje *pomeranč*, takže se zdá, že na základě výše uvedených kritérií nemůže být základním barevným pojmem. Nicméně kdybychom ukázali vzorek oranžové barvy rodilým mluvčím japonštiny a zeptali se jich, zda je tento vzorek červený (*akai*), nebo zda je žlutý (*kiiroi*), většina by jistě odpověděla: ne, je oranžový (*ōrendži* případně *daidaiiro*). To je důvod, proč slovo *oranžová* zařazujeme vedle žluté a červené do repertoáru japonských základních barevných pojmů. S *růžovou* je to stejné; pokud se mluvčích zeptáme, zda je vzorek *růžové* barvy červený, většina odpoví: ne, je *růžový* (*pinku*, případně *momoiro*). Z tohoto pohledu je zcela namístě řadit *růžovou* (*pinku*) a *oranžovou* (*ōrendži*) mezi základní barevné pojmy.

U dalších názvů barev cizího původu je ale situace jiná, většina lidí chápe *slonovou kost* (*aivori*) jako odstín bílé (*širo*) a *běžovou* (*bēdžu*) jako odstín hnědé (*čairo*), proto *slonová kost* ani *běžová* nejsou základními barevnými pojmy. Archaický název japonské provenience *beni* (rudá) je odvozen od názvu rostliny světlice barvířské (*benihana*), která má po zpracování rudou barvu. V současnosti ale tuto barvu většina Japonců nechápe v protikladu k červené, ale jako jeden z jejích odstínů. Z tohoto důvodu *rudá* (*beni*) nepatří mezi základní barevné pojmy.

Má se za to, že angličtina³ disponuje jedenácti základními barevnými pojmy: *černá*, *bílá*, *šedá*, *červená*, *žlutá*, *zelená*, *modrá*, *růžová*, *fialová*, *oranžová* a *hnědá*. Pokud vyjdeme z výše popsané logiky, bude výsledný výčet japonských základních barevných pojmů prakticky stejný. Barva ve skutečnosti není nic jiného než spojité, po drobných stupních se měnící kontinuum, které my prostřednictvím jazyka segmentujeme na jednotlivé kategorie. Barva rajčat, barva hasičského auta a barva jahod nejsou zcela totožné, ale my jim i přesto všem

3 Podobně jako čeština.

říkáme červená (*aka*). Barva listů na stromech a barva smaragdu se vzájemně značně liší, ale my obě nazýváme zelená (*midori*). Barva moře a barva oblohy jsou ve skutečnosti docela rozdílné, ale o obou se říká, že jsou modré (*aoiro*), a to i přesto, že když se nad tím zamyslíte, tak se vám možná barva moře a jezer bude vlastně zdát spíše zelená.

MUNSELLŮV SYSTÉM BAREV

Je vůbec v našich silách vyjádřit barvy objektivně? Tuto otázku si nejspíš kladl také americký malíř a učitel umění Albert Henry Munsell, který vytvořil Munsellův systém barev (Munsell color system). Tento systém vychází ze tří základních vlastností barev: odstín, jas a sytost. Odstín je vlastnost, která vyjadřuje odlišení jedné barvy od druhé, Munsell konkrétně použil deset primárních barev, které dále rozdělil každou na deset odstínů. Jas je vlastnost vyjadřující míru na škále tmavá–světla. Jejím základem je mimo odstíny existující škála od bílé přes šedou k černé, která je rozdělena do sensoricky pravidelných intervalů. Sytost určuje živost barvy a ukazuje, kolik je v dané barvě obsaženo čisté barevné složky; když do neutrální barvy se sytostí o (světle šedé) budeme postupně přidávat daný odstín, bude úměrně stoupat její sytost a barva bude živější.

Munsellův systém barev umožňuje objektivní vyjádření barev za použití kódů a hodnot vyjadřujících tyto tři vlastnosti. Například odstín 5G (střed odstínu zelené barvy) se stupněm jasu 6 a stupněm sytosti 8 je barva 5G 6/8. Společně se na názvy barev jako *světle zelená* (*usui midori*) nebo *žlutozelená* (*kimidori*), může se nám stát, že v některých jazycích budou některé názvy chybět, takže bude obtížné v nich předat přesnou informaci; když ale použijeme kvantifikovaný a kódovaný systém, pak můžeme předat objektivní informaci nezávisle na jazyce, proto většina experimentů zaměřených na zrakové vnímání používá definice barev na základě Munsellova systému.

Munsellův původně třídimenzionální systém barev převedený do dvojrozměrného provedení (pro potřeby World Color Survey organizovaného Kalifornskou univerzitou v Berkeley) je k nahlédnutí v barevné příloze na obrázku 1 (pás zcela nahoře). Původní Munsellovy kódy nejsou použity, vertikální osa (osa vlevo A–J) značí jas, přičemž A je barva s nejvyšším jasnem, takže se zde všechny odstíny bez rozdílu blíží bílé a J je barva s nejnižším jasnem, takže se zde všechny odstíny jeví jako černé (v tabulce na obrázku 1 jsou řádky A a J vynechány). Horizontální osa značí gradaci odstínu. Sytost dvourozměrný model nezohledňuje.

JAZYKY NEROZLIŠUJÍCÍ MODROU A ZELENOU

Jak již bylo řečeno, základní barevné pojmy by neměly mít charakter složenin jako *modrozelená* (*aomidori*) nebo *žlutozelená* (*kimidori*) a měla by se na nich jako na nejpřirozenější odpovědi shodnout bez problémů většina mluvčích ve chvíli, kdy jsou dotázáni, co je toto za barvu. Viděli jsme také, že japonština a anglič-

tina, tedy jazyky v nejrůznějším smyslu slova velice vzdálené, mají pro barvy shodně jedenáct základních pojmů. Kdybychom však s přihlédnutím k tomuto faktu očekávali, že těchto jedenáct pojmů je společných všem lidem a jazykům, budeme se mýlit.

Data vycházející ze Světového výzkumu barev (World Color Survey Data Archives), který byl proveden na americké Kalifornské univerzitě, ukazují, že v rámci sto devatenácti zkoumaných jazyků je počet základních barevných pojmů velmi různý. Nejmenší počet základních barevných pojmů měl jeden z jazyků, kterými mluví kmeny Dani žijící na Papui Nové Guineji, v němž existují pouze dva pojmy pro označení barev, přičemž tři (nebo tři až čtyři) názvy barev mělo dvacet jazyků, čtyři až pět či pět až šest názvů se vyskytovalo ve dvaceti šesti jazycích, šest až sedm názvů mělo k dispozici třicet čtyři jazyků, sedm až osm názvů se používalo ve čtrnácti jazycích, osm až devět v šesti jazycích a devět až deset názvů figurovalo v osmi jazycích. Více než deset barevných pojmů se vyskytlo pouze v jedenácti jazycích. Jazyky jako angličtina a japonština s jedenácti základními pojmy pro barvy byly jasně v menšině. Jen pro představu si uvedme, že jazyky, které disponují třemi základními barevnými pojmy, mají většinou název pro bělavou barvu, pro barvu zahrnující od naší červené po žlutou a pro barvu spojující barvy od naší modré přes zelenou až po černou.

V rámci tohoto výzkumu bylo zjištěno, že v daném vzorku je více jazyků, které mezi modrou a zelenou barvou nerozlišují, a nemají pro ně tedy ani zvláštní názvy, než jazyků, které toto rozlišení mají. Ze sto devatenácti jazyků jich *modrou* od *zelené* rozlišuje pouze třicet. Na druhou stranu ale existují jazyky, které nejenže *modrou* a *zelenou* rozlišují, ale které navíc tyto barvy v rámci svých základních barevných pojmů dále dělí. Například v korejštině je slovo označující žlutozelenou (*jondu*) a *zelenou* (čchorok) základním barevným pojmem, oba *odstíny* jsou tak vnímány jako vzájemně odlišné barvy.

Ruština a řečtina zase rozdělují rozsah barvy, které Japonci⁴ běžně říkají *modrá*, dvěma základními barevnými pojmy. I v japonštině ve skutečnosti existuje podobné rozlišení, kdy se tmavě modré barvě, která se blíží černé, říká *kon*. Je sporné, zda je *tmavě modrá* (*kon*) součástí *modré* (*ao*), ale většina Japonců by nejspíš o velmi tmavě modré barvě řekla, že to není *ao* (modrá), ale *kon* (tmavě modrá).

To, že jazyky dělí barevné spektrum na stejný počet základních barevných pojmů, ale neznamená, že rozsah významu jednotlivých názvů barev je přesně stejný. Jazyk himba, používaný v jihozápadní Africe, a jazyk berin-mo, používaný na Papui Nové Guineji, mají shodně pět základních barevných pojmů. Ale jak je jasně vidět na obrázku 1 barevné přílohy, jsou hranice daných pěti barevných pojmů v obou jazycích vzájemně významně posunuty. V obou jazycích se vyskytuje pojem spojující části barevného spektra, které běžně rozlišujeme jako

4 Stejně jako Češi.

modrou a *zelenou* (v *himba* je to *burou*, v *berin-mo* je to *nol*). Přičemž *nol* jazyka *berin-mo* je ještě podstatně širší kategorií než *burou* jazyka *himba*. S barvou *burou* sousedí v jazyce *himba* barva *dumbu*, pokrývající širokou škálu barev, které by mluvčí japonštiny označil jako žlutou (*kiiro*), oranžovou (*daidaiiro*), hnědou (*čairo*) a zelenou (*midori*). V jazyce *berin-mo* neexistuje žádný barevný pojem, jehož rozsah by s rozsahem barvy *dumbu* přesně korespondoval.

I z těchto příkladů je jasné, že jazyky se zásadně liší i s ohledem na to, jak podrobně (na kolik základních pojmů) barevné spektrum dělí, i s ohledem na to, které konkrétní části spektra vydělují jako samostatné barvy.

KDYŽ SE ŘEKNE ORANGE

I když se na první pohled zdá, že si názvy barev ve dvou jazycích odpovídají, jejich rozsah nemusí být přesně stejný. Jako příklad nám může posloužit již zmíněná barva světla na semaforu znamenající *volno*. V japonštině se jí říká *modrá* (*ao*), v angličtině *zelená* (*green*). Děje se tak proto, že hranice mezi japonskou *modrou* (*ao*) a *zelenou* (*midori*) jsou odlišné od hranic mezi anglickou *blue* a *green*?

Takao Suzukive ve své knize *Japonština a cizí jazyky* (1990) uvádí velmi zajímavý příklad. Ukazuje, jak Angličané (mluvčí angličtiny) používají slovo *oranžová* (*orange*) i pro označení jiných barev, než které si pod stejným názvem (*ōrendži*, *daidaiiro*) běžně představí Japonci. Ať se bude Japonec snažit sebevíc, neuvidí zvíře, které je pro Angličana oranžovou kočkou (*orange cat*), jinak než jako *jasně světle hnědou* (*usučairo*) kočku, protože japonská *oranžová* je velmi sytá barva. Pro mluvčí angličtiny je *oranžová* jak sytá barva mrkve, tak *jasná světle hnědá*.

Podle Suzukiho také Francouzi říkají poštovním obálkám *žluté obálky*, ačkoli pro Japonce jsou hnědé. Zdá se, že pro Francouze má žlutá větší rozsah než pro Japonce a obsahuje i odstíny, kterým Japonci říkají *světle hnědá*. Je jistě překvapivé, že existují jazyky, které nerozlišují *modrou* a *zelenou*, nebo jazyky, které disponují jen dvěma pojmy pro vyjádření názvů barev, ale jak je vidět, překvapení skýtají i nám mnohem bližší jazyky, u kterých by nás ani nenapadlo hledat v používání názvů barev nějaké rozdíly.

1.2 NÁZVY VĚCÍ

Dále se podíváme na to, jak slova rozdělují svět živých a neživých věcí (předměty, rostliny, zvířata, lidi apod.). Když se řekne *slovo*, jako první nás většinou napadne název nějaké věci. Tímto názvem danou věc označujeme, přičemž věci, které jsou označovány stejným názvem, chápeme jako stejné. Jak rozdílné jsou tedy názvy věcí v různých jazycích? Rozlišují různé jazyky světa, byť ve spojení s jinou zvukovou podobou, stejné kategorie jako japonština prostřednictvím svých názvů věcí jako *usagi* (králík), *inu* (pes), *kuma* (medvěd), *ringo* (jablko), *banana* (banán)? Neboli mají slova v jiných jazycích stejný význam jako slova v japonštině?

Podívejme se například na pojmenování druhů zvířat (ne jedinců). Existují jazyky, které by bez dalšího dělení rozlišovaly pouze kategorie *malá zvířata* a *velká zvířata* – nerozlišující tak například *kočku* a *myš*? Nebo existují naopak jazyky, které by třeba podrobně rozlišovaly mezi *koněm určeným na zemědělské práce* a *koněm určeným pro závody* a dávaly každému jiný název, jako by šlo o dva různé biologické druhy?

DEFINICE ZÁKLADNÍCH POJMŮ

Zde je nezbytné si nejprve vyjasnit, co máme na mysli pod pojmem *jiný název*. Se stejným problémem jsme se setkali již u definice základních barevných pojmů, vzhledem k zásadní důležitosti tohoto rozlišení si jej zde zopakujeme.

I japonština má slova podrobně dělicí koncept *kůň* jako *kjōsōba* (jezdecký kůň), *nōkōba* (tažný kůň), *kouma* (hříbě), *meuma* (kobyła) apod., ale význam každého z těchto slov je obsažen již ve významu slova *kůň* (*uma*). Neboli tato slova jsou jen spojením slova *kůň* s nějakým dalším významem. Složenina *nōkōba* (tažný kůň) vznikla spojením slova *nōkō* (zemědělský) a sinojaponského čtení *ba* (kůň). Oproti tomu slova jako *inu* (pes), *uši* (kráva), *uma* (kůň), *usagi* (králík) apod. jsou dále nedělitelná slova sestávající z jednoho plnovýznamového morfému (nejmenší jazyková jednotka nesoucí význam).

Výrazem (*jiný*) *název* neboli základní pojem zde rozumíme rozlišení odpovídající tomu mezi slovy *uši* (kráva), *uma* (kůň), nikoli tomu mezi slovy *kjōsōba* (jezdecký kůň), *nōkōba* (tažný kůň). Slova, která nesdílejí slovní kořen, jsou složená z jednoho plnovýznamového morfému a jsou nejpřirozenější odpovědí na otázku, *co to je*.

ÚZCE VYMEZENÉ ZÁKLADNÍ POJMY

Je dobře známo, že jazyky podrobně rozdělují významy, které mají pro mluvčí zvláštní důležitost. Říká se například, že jazyk Inuitů žijících za Polárním kruhem v Kanadě a Americe obsahuje více než dvacet různých slov pro odlišné druhy *sněhu*, přičemž nejde o složeniny jako *...sníh*, ale o jednomorfémové výrazy. Ukázali-li bychom japonskému a inuitskému dítěti *sníh* s otázkou, *co to je*, japonské by odpovědělo *juki* (sníh), inuitské by podle kvality daného sněhu vybralo tu nejpatřičnější z dvaceti možností.

Stejně tak se říká, že mongolské pastevecké kmeny, pro jejichž život je kůň nesmírně důležitý, mají více jednomorfémových pojmenování pro různé druhy koní (ne ve smyslu plemene, ale například *kobyła*, *která má hříbata*, *starý hřebeč* apod.) a obecné pojmenování *kůň* nepoužívají. Velmi dobrým příkladem jsou také japonská slova *ine* (rostlina rýže), *kome* (neuvařená zrníčka rýže) a *gohan* (vařená rýže), která se všechna vejdu do jednoho anglického slova *rice* (rýže).